

ӘОЖ 81:001.4

Б.С. Бокулева, Р.А. Авакова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: r_avakova@mail.ru

Тілдік қарым-қатынастар: хинди тіліндегі кірме сөздер негізінде

Аңдатпа. Мақалада бүгінгі таңда тіл теориясында күрделі, қарама-қайшылығы көп мәселелердің бірі саналатын тілдік өзгерістердің нақты себептері қарастырылған. Тілдердің өзара қарым-қатынасын, ондағы ауыс-түйіс негізінде болатын өзгерістерді жан-жақты зерттеп, анықтаудың мәні зор. Мақалада тілдік қарым-қатынастар теориясы, хинди тіліндегі кірме сөздерді зерттеу негіздемесі берілген.

Түйін сөздер: кірме сөздер, тілдік қарым-қатынастар, тілдік тоғысу, шетел сөздер.

Тілдің сөздік құрамының толығып кемелденуі өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден қабылдау арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Әлемдегі басқа да халықтардың тілдері секілді өзге тілдердің хинди тіліне тигізген ықпалы көп болған. Өйткені басқа тілдер сияқты хинди тілі де үнді халқының көне тарихымен бірге жасасып келеді. Ел мен елдің арасындағы ежелгі қарым-қатынастың болғаны хинди тілінің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады. Хинди тіліне басқа тілдердің тигізген әсерін зерттегенде ең алдымен, тарихи факторларға көбірек назар аудару керек. Қазіргі хинди тілінің сөздік қорына араб, парсы, түркі, португаль, сонымен қатар француз, голланд, ағылшын тілдерінен енген элементтер де аз емес.

Тіл білімі ғылымында тілдер байланысының келесі түрлері қабылданған:

адстрат – тілдердің өзара қатар өмір сүруі мен жанасуы (әдетте шекаралас аймақтарда байқалады);

суперстрат – жергілікті халық тіліне уақыт ағымымен басқа келінші жеңімпаз тілдердің қабаттасуы;

субстрат – қабаттасқан тілдерге негізгі тілдің ықпал етуі.

Тілдердің қарым-қатынасы нәтижесінде интерференция деген ұғым пайда болған. Интерференция – қостілді адамның бір тілінің екінші тілге саналы емес әсерінің үдерісі, сондай-ақ осы ықпалдың нәтижесі. Интерференция, әдетте үстем тілдің екінші тілге әсері арқылы

жүзеге асырылады. Интерференцияны нормадан ауытқушылықпен байланыстырады (У. Вайнрайх), тілдердің қондырылуы, шалыс айқасуы деп қарастырылады (Э. Хауген) [1, 115 б.].

«Лексические заимствования в языках зарубежного Востока (социолингвистический аспект)» (1991) атты жинақтың авторлары лексикалық кірме тек жай тілдік қатынастың ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, халықтардың өзара мәдени қарым-қатынасының куәсі болып табылады. Шығыс тілдеріндегі кірмелерді мәдениеттану тұрғысынан талдай отырып, авторлар осы тілдерде сөйлейтін этностардың тарихында үш кезенді бөліп көрсетеді: Бірінші кезең – отаршылдыққа дейінгі кезең, бұл кезеңде төрт мәдени аймақ – мұсылман, үндіс, будда және конфуциандық аймақтар қалыптасқан кезде, кірмелер үшін қайнар-тілдер осы аймақтағы орныққан діндерге қызмет еткен тілдер (араб, парсы, санскрит, пали, вэньянь) болып табылады. Екінші кезең – отаршылдық, басқыншылық кезеңінде шығыс мемлекеттері Еуропа мәдениетінің қатты ықпалына ұшырады. Лингвистикалық тұрғыдан бұл бұрынғы лексикалық кірмелердің қайнар көзінен бас тартудан және шығыс елдерінің тілдерінде батыс еуропалық тілдерге телінген көп сөздердің пайда болуынан көрінеді. Үшінші кезең – отаршылдықтан кейінгі кезеңде шығыс тілдеріндегі сөздер үрдісі екі қарама-қарсы тенденцияның ықпалына ұшырайды. Олардың бірі шетел сөздерінің ауысуына кедергі жасайтын тілдің ұлттануы және ағылшын-американ

мәдениетіне бағынудың шарасыздығы. Авторлар сөздер қабылдау қажеттілігі жағдайында қайнар-тілді таңдауды да мәдениет аспекті тұрғысынан түсіндіреді [2].

Кез келген тіл лексикасының толығып кемелденуі тілдің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден қабылдау арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Халықтар арасында ежелден түрлі байланыстар орнау нәтижесінде бір тілден екінші тілге көптеген сөздер енген. Үнді халқының ертедегі даму тарихына зер салсақ, көптеген елдер, этностармен тығыз байланыста болғанын көреміз. Ел мен елдің арасындағы ежелгі достық қарым-қатынастың болғандығы хинди тілінің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады.

Тілдердің өзара байланысы – тарихи-географиялық, әлеуметтік, психологиялық және мәдени салалардың мәселесі, француз лингвисті Вандриестің пікірінше, тілдер байланысының төрт негізгі факторын анықтауға болады:

- экономикалық факторлар, XIX ғасырдың соңынан Үндістанда тілдік белгіге байланысты үндістер мен мұсылмандардың бөлінуі көрініс тапты. Хинди – үндістердің ерекше нышаны болса, урду – мұсылмандық белгі болды. Бұл Үндістандағы ең ірі екі тілдің өзара байланысуына кедергі келтірген [Халмурзаев];

- саяси фактор, халықтың тарихи бөлінуі салдарынан бір тілдің түрлі қайнар көзден кірме сөздер алуы идеологиялық және саяси бағыттарға негізделген:

- діни фактор, мысалы, ислам дінінің таралуымен араб тілінің таралуы;

- мәртебе факторы, мысалы, кейінгі кезеңде араб тілдеріне үнді тілдерінің ықпалы өсуде, бұл араб әлемінде үнді және пәкістан фильмдерінің танымал болуымен байланысты [3].

Тарихқа зер салсақ, VII-VIII ғасырларда үнді тілдері араб, парсы және түркі тілдерімен айтарлықтай дәрежеде араласты. VI-VII ғасырлар шамасында Үндістанға алғаш түркі тайпалары ене бастағандығы, VIII ғасырдың басында монғолдардың басқыншылығынан түркі тайпалары ақырындап Үндістан жағына жылжи беріп, Үндістанның солтүстігі, солтүстік-батыс және орталығында әртүрлі түркі тайпаларының қоныстанып, билік еткендігі белгілі. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Үнді тілдері өзінің бүкіл

өмір сүру тарихында парсы, араб, ағылшын, португаль тілдерінің лексикалық элементтерін қабылдап сөздік қорына қосып отырған. Түркі тілдес халықтардың тілі де өз кезеңінде үнді тілдеріне (хиндави) едәуір ықпал еткені тарихи деректерден мәлім.

Хинди тілінің лексикасы араб, парсы және түркі тілдерінен енген кірме сөздермен толығып, оның аумағының кеңеюі Дели Сұлтанаты мен Моғол империясы дәуірінде болса, ағылшын, португаль, француз тілдерінен енген шетел сөздері ағылшын отары заманында үнді тілдерінің сөздік құрамын байытты. Кірме сөздер тікелей қарым-қатынастың нәтижесінде ауызекі сөйлеу тілі арқылы үнемі еніп жатса, екінші жағынан жазба әдебиет арқылы да еніп отырды.

Тілдер бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасай отырып, бірін-бірі байытады. Бұл үдерісті зерттеу тілдер дамуының заңдылықтарын ашуға, олардың құбылыс ерекшеліктері мен тілдер дамуының келешегін анықтауға мүмкіндік береді. Г. Паульдің «Принципы история языка» атты кітабында «тілдердің араласуының» үш түрі аталып өткен: а) туыстас немесе туыстас емес тілдердің араласуы; ә) диалектілердің араласуы; б) тілде қолданыстан шыққан атаулардың қайта жаңғыруы [4, 459 б.].

Тілдердің өзара әрекеттесуі И.А. Бодуэн де Куртенэнің де еңбектерінде зерттелген. «О смешанном характере всех языков» (1901) мақаласында тілдердің өзара әрекеттесуінің бағыттарын атап көрсетеді: біріншіден, бір тілдің элементтерін екінші тілдің жүйесіне енгізу, екіншіден, басқа тілдің әсерінен тілдің жеке-леген бөліктеріне тән өзгешелену дәрежесінің және күшінің әлсіреуі. Шетел сөздері мен сөз тіркестерін кіргізу тілдердің өзара әрекеттесуінің бірінші бағытын көрсетеді. Көптеген лингвистермен қатар И.А. Бодуэн де Куртенэ тілдердің араласуы экстралингвистикалық себептермен тікелей байланысты дей тұра, ол осы құбылыстың ішкі заңдылықтарын да ашып көрсетеді [5, 366 б.].

Тілдердің өзара араласуы туралы Э. Сепир «Язык. Введение в изучение речи» (1921) атты еңбегінде зерттеген. Ғалымның пайымдауынша, тіл иелерінің араласу қажеттіліктері әрқашан да бір тілдің екіншісіне көрсететін ықпалдың негізінде жүзеге асады. Э. Сепирдің пікірінше, қайнар-тілден басқа тілдерге кірген сөздердің

саны осы тілдің мәдени мәнін анықтау өлшемі болып табылады [6, 366 б.].

Л.В. Щерба өзінің «О понятии смешения языков» (1925) атты мақаласында «тілдердің араласуы» мәселесіне тоқталған. Ғалым ұсынған тұжырымдамада тілдердің араласуы үш тұрғыдан қарастырылған: а) шын мәніндегі шетел сөздер; ә) әлдебір немесе өзге тілдегі шетел тілінің ықпалынан болған өзгерістер; б) қандай да бір тілдің жеткіліксіз меңгерілуінің нәтижесі болып табылатын құбылыстар [7, 616 б.].

Тілдердің қарым-қатынасы туралы Ю.Д. Дешериев «тілдік қарым-қатынас» дегенді екі немесе одан да көп тілдердің немесе диалектілердің бір-біріне ықпалы, бір-біріне енуі, бір тілдің өзге тілдерден түрлі тілдік фактілерді қабылдауы, сондай-ақ түрлі кезеңдерде болған тілдік қарым-қатынастар нәтижесі деп түсінеді [8, 98 б.].

Ал В.Ю. Розенцвейг «тілдер қарым-қатынасы» және «тілдердің өзара ықпалын» және «тілдік тоғысу» ұғымдарын тең қояды [9, 59 б.]. Бұл пікірге Е.М. Верещагин де қосылады. Ол «тілдердің өзара ықпалы», «тілдік қарым-қатынас», «тіларалық тоғысу», «тілдердің өзара қарым-қатынасы» сияқты терминдерді синонимдер деп санайды [10, 55-56 бб.].

Т.П. Ильяшенко тілдік қарым-қатынас дегеніміз тілдік тоғысулардың нәтижесі деген пікір айтады [11, 29 б.].

Қазіргі қазақ тілінде жарияланған сөздіктерде кірме сөздер мен шетел сөздеріне төмендегідей анықтамалар берілген:

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (I-X тт.)» кірме сөздерге «кірме сөз – басқа тілдерден енген бөгде сөз» [12, 424 б.] деген анықтама берілген.

Сондай-ақ Э.Д. Сүлейменованың басшылығымен жарық көрген «Тіл білімі сөздігінде» аталмыш сөздерге мынадай анықтамалар берілген: «шет тілдік – ағыл. foreign – басқа тілден ауысқан кірме сөз (қара. Кірме)» [13, 145 б.]; «кірме сөз – ағыл. loan-word, borrowed, фр. mot d'emprunt, нем. Lehnwort – басқа тілден ауысып келген сөз – белгілі бір тілге басқа тілдерден ауысқан сөздер мен сөз орамдары, сөзжасам қосымшалар мен сөз тіркестері» [сонда, 124 б.].

Ал Э.Д. Сүлейменова, Р.А. Авакова, Г.Б. Мадиеваның «Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер» атты мақаласында шетел сөздерге төмендегідей анықтама берілген: «шетел сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің

ерекше саласын құрайтын, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да сол тілді пайдаланушыларға «шетелдік» қасиеті көрініп тұратын, тілдік санасында шет тілдік сөздер ретінде қабылданған сөздер» [14, 113 б.].

Кірме сөздері кезеңдерге бөліп талдаудың өзі бұл проблеманың әлі де өзекті екенін дәлелдейді. Даму тарихы әріден басталса да, сөздердің бір тілден екінші тілге кіру үдерісі немесе атаулардың бір тілден екінші тілге ауысып, қабылдаушы тілдің ішкі құрылымдық ерекшеліктерімен әрдайым тығыз байланыста болуының өзі бұл мәселенің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі қажеттілігінен туындайды. Кірме сөздер тек тілші мамандарды ғана қызықтырып қоймайды. Кірме сөздерге деген терең қызығушылықты тудыратын бірқатар аспектілерді атауға болады. Тіл білімі мәселесіне тікелей қатысы жоқ тарихи-мәдени мәселелерді зерттеудегі кірме сөздердің маңызы зор.

Қорыта келгенде, кірме сөздер, яғни бір тілден басқа тілге енген бөтен тілдің элементі әрбір тілдің лексикасында бар. Дүние жүзіндегі әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара қарым-қатынаста болғандықтан, бір тілден екінші тілге сөз ауысу табиғи заңдылық болып табылады.

Әдебиеттер

1 Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Э.Д. Сүлейменова, Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392 с.

2 Лексические заимствования в языках зарубежного Востока: сб. ст. – М.: Наука, 1991. – 175 с.

3 <http://ru.wikipedia.org/>

4 Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.

5 Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.1. – С. 362-372.

6 Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993. – С. 26-203.

7 Щерба Л.В. Языковая и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428с.

8 Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М.: Наука, 1966, – 402с.

9 Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах. //Вопросы языкознания. – Москва, 1963. – №1, –с.56-66.

10 Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия. – М.,1969. – 160 с.

11 Ильяшенко Т.П. Языковые контакты // на материале славяно-молдавских отношении. Краткий очерк. – М.: Наука, 1970. – 205 с.

12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (I-X тт.)/ Ә. Ысқақовтың басшылығымен. – Алматы: Қазақ ССР ҒА, 1974. –198 б.

13 Словарь по языкознанию / Тіл білімі сөздігі/ под общей редакцией проф. Э.Д.Сулейменовой. – Алматы: Ғылым, 1998. – 541с.

14 Сүлейменова Э.Д., Авакова Р.А., Мадиева Г.Б. Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер// ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – № 37. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.

Б.С. Бокулева, Р.А. Авакова

Языковые контакты: на примере заимствованных слов в языке хинди

В статье рассматривается проблема языковых изменений как одна из сложных и противоречивых проблем современного языкознания. Очень важно всестороннее исследование фонетических и других изменений, происходящих в результате межъязыковых контактов. В статье дается характеристика заимствованных слов языка хинди как иллюстрация к теоретическим основам межъязыковых контактов.

Ключевые слова: заимствования, речевые отношения, речевое сближение, иностранные слова.

B.S. Bokuleva, R.A. Avakova

Language contacts: the case of loan words in Hindi

It's discussed in this article the problem of language changes as one of the most complicated and controversial problems of modern linguistics. It is important to study of the phonetic and other changes that occur as a result of interlingual contacts. The article describes the borrowed words of Hindi as an illustration of the theoretical foundations interlingual contacts.

Keywords: borrowing, speech relations, voice convergence, foreign words.